

ՀՀ ՍՊՈՐՏԻ ԵՎ
ԵՐԻՏԱՍՔԱՐԴՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՐՑԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆԻ
ՊԵՏԱԿԱՆ
ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

«ՉԱՆԳԵՉՈՒԻԻ
ՊՂՆՁԱՄՈՒԲԳԵՆԱՅԻՆ
ԿՈՄԲԻՆԱՏ» ՓԲԸ

ԱՐՑԱԽԻ ԵՐԻՏԱՍԱՐԳ
ԳԻՏՆԱԿԱՆՆԵՐԻ ԵՎ ՄԱՍՆԱԳԵՏՆԵՐԻ
ՄԻԱԿՈՐՈՒՄ (ԱԵԳՄՄ)

ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱԽ

SCIENTIFIC
ARTSAKH

НАУЧНЫЙ
АРЦАХ

№ 1, 2018

Հիմնադիր – Founder – Учредитель:
ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՍՈՒՍԱՐԱՆ (ԵՊՀ)
YEREVAN STATE UNIVERSITY (YSU)
ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ (ЕГУ)
www.y-su.am

Հրատարակիչ – Publisher - Издатель:
ԱՐՅԱԽԻ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԳԻՏՆԱԿԱՆՆԵՐԻ ԵՎ ՄԱՍՆԱԳԵՏՆԵՐԻ ՄԻԱՎՈՐՈՒՄ (ԱԵԳՄՍ)
UNION OF YOUNG SCIENTISTS AND SPECIALISTS OF ARTSAKH (UYSSA)
ОБЪЕДИНЕНИЕ МОЛОДЫХ УЧЁНЫХ И СПЕЦИАЛИСТОВ АРЦАХА (ОМУСА)
www.aegmm.org

ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՅԱԽ

SCIENTIFIC ARTSAKH

НАУЧНЫЙ АРЦАХ

№1, 2018

*Նվիրվում է Հայաստանի առաջին Հանրապետության 100-րդ, Արցախյան շարժման 30-րդ ու
Էրեբունի-Երևանի հիմնադրման 2800-րդ ամյակներին*

*Dedicated to the 100th anniversary of the First Republic of Armenia, the 30th anniversary
of the Artsakh movement and the 2800th anniversary of the founding of Erebuni-Yerevan*

*Посвящается 100-летию Первой Республики Армения, 30-летию Арцахского движения и
2800-летию основания Эребуни-Ереван*

ԱԵԳՄՍ – UYSSA – ОМУСА
ԵՐԵՎԱՆ – YEREVAN – ЕРЕВАН
2018

*Չրատարակության Է երաշխավորվել Երևանի պետական Չամալսարանի գիտական խորհրդի թիվ 2/8.8 առ 29.11.2018թ. որոշմամբ
 Рекомендовано к публикации решением учёного совета №2/8.8
 от 29.11.2018г. Ереванского государственного университета
 Recommended for publication by the Yerevan State University
 Academic Council Decision №2/8.8 of November 29, 2018*

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐ

Նախագահ՝ ԵՊՅ ռեկտոր, ԳԱԱ թղթակից անդամ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Արամ ՄԻՍՈՆՅԱՆ

Անդամներ՝

ԱՎԱԳՅԱՆ Արծրուն, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
 ԱՎԱՆԵՍՅԱՆ Չրանտ, հոգեբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
 ԲԱԲԱՅԱՆ Դավիթ, պատմական գիտությունների դոկտոր, դոցենտ
 ԲԱԼԱՅԱՆ Վահրամ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
 ԳԱԼՍՏՅԱՆ Խաչիկ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, դոցենտ
 ԳՅՈՒԼԱՄԻՐՅԱՆ Զուլիխան, մանկավարժական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
 ԳՐՈՒՉԴԵՎ Վլադիսլավ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (Կոստրոմա, ՌԴ)
 ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ Գևորգ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
 ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ Արման, պատմական գիտությունների դոկտոր, դոցենտ
 ԺԵՅՄՈ Մարտիկ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (Օլշտին, Լեհաստան)
 ԼԱՊԵՎԿԱ Վալենտինա, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (Մոսկվա, ՌԴ)
 ԼՈՒԽՏԵՐՅԱՆԴՏ Օտտո, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (Չամբուրգ, Գերմանիա)
 ՉՈՎՍԵՓՅԱՆ Մուշեղ, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
 ՂԱԶԻՆՅԱՆ Գագիկ, ԳԱԱ ակադեմիկոս, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
 ՄԱՐԿՈՍՅԱՆ Աշոտ, տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
 ՄԻՆԱՅԱՆ Էդիկ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
 ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ Կարեն, տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ
 ՍԱՐԳՅԱՆ Չայկ, տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
 ՎԱՍԿՈՎ Մաքսիմ, սոցիոլոգիական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (Դոնի Ռոստով, ՌԴ)
 ԶԵՌՅԱՆ Գարիկ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
 ԶՈՉԱՐՅԱՆ Տիգրան, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Գլխավոր խմբագիր՝ իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ **Ավետից ՉԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ**

Գիտական Արցախ, №1, 2018, Երևան, «ԱԵԳՄՍ» հրատ., 2018, 448 էջ:
 Scientific Artsakh, №1, 2018, Yerevan, «UYSSA» publ., 2018, 448 pages.
 Научный Арцах, №1, 2018, Ереван, Изд. «ОМУСА», 2018, 448 страниц.

«Գիտական Արցախ» պարբերականի 1-ին համարում տեղ են գտել հայկական արդի հիմնախնդիրներից մեկի՝ պետականության վերաբերյալ Չայաստանը, Արցախը, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները, Գերմանիան, Լեհաստանը և Բելառուսը ներկայացնող հեղինակների գիտական աշխատանքները:

Գիտական պարբերականում գետեղված են նաև Արցախի երիտասարդ գիտնականների և մասնագետների միավորման ու Երևանի պետական համալսարանի կողմից 2018թ. սեպտեմբերի 13-16-ը Ստեփանակերտում համատեղ կազմակերպված «Չայոց պետականության անցյալը, ներկան ու ապագան» 3-րդ միջազգային երիտասարդական գիտաժողովի լավագույն գիտական հոդվածները:

The first issue of «Scientific Artsakh» journal comprises the scientific works of authors from Armenia, Artsakh, the United States of America, Germany, Poland and Belarus on one of the most urgent problems for Armenians – the statehood. The publication also contains the best scientific articles of the 3rd international youth scientific conference «The past, present and future of the Armenian statehood», jointly organized by the Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh and Yerevan State University on September 13-16, 2018 in Stepanakert.

В первом номере журнала «Научный Арцах» нашли место научные работы авторов из Армении, Арцаха, Соединенных Штатов Америки, Германии, Польши и Беларуси по одной из актуальных для армян проблем – государственности.

В издании размещены также лучшие научные статьи 3-ей международной молодежной научной конференции «Прошлое, настоящее и будущее Армянской государственности», совместно организованной Объединением молодых учёных и специалистов Арцаха и Ереванским государственным университетом 13-16 сентября 2018 года в Степанакерте.

EDITORIAL COUNCIL

Chairman: Aram SIMONYAN, Rector of YSU, NAS RA Associate Member, Doctor of History, Professor

Members:

AVAGYAN Artsrun, Doctor of Philology, Professor
 AVANESYAN Hrant, Doctor of Psychology, Professor
 BABAYAN David, Doctor of History, Associate Professor
 BALAYAN Vahram, Doctor of History, Professor
 DANIELYAN Gevorg, Doctor of Law, Professor
 GALSTYAN Khachik, Doctor of Political Sciences, Associate Professor
 GHAZINYAN Gagik, Academician of NAS RA, Doctor of Law, Professor
 GRUZDEV Vladislav, Doctor of Law, Professor (Kostroma, Russia)
 GYULAMIRYAN Julieta, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
 HOVSEPYAN Moushegh, Doctor of Philology, Professor
 KERYAN Garik, Doctor of Political Sciences, Professor
 KOCHARYAN Tigran, Doctor of Political Sciences, Professor
 LAPAEVA Valentina, Doctor of Law, Professor (Moscow, Russia)
 LUCHTERHANDT Otto, Doctor of Law, Professor (Hamburg, Germany)
 MARKOSYAN Ashot, Doctor of Economic Sciences, Professor
 MINASYAN Edik, Doctor of History, Professor
 NERSISYAN Karen, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor
 SARGSYAN Hayk, Doctor of Economic Sciences, Professor
 VASKOV Maksim, Doctor of Sociology, Professor (Rostov-on-Don, Russia)
 YEGHIAZARYAN Arman, Doctor of History, Associate Professor
 ZEJMO Marek, Doctor of Political Sciences, Professor (Olsztyn, Poland)

Editor-in-Chief: Avetik HARUTYUNYAN, Candidate of Law, Associate Professor

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

Председатель: ректор ЕГУ, член-корреспондент НАН Республики Армения, доктор исторических наук, профессор **Арам СИМОНЯН**

Члены:

АВАГЯН Арцрун, доктор филологических наук, профессор
 АВАНЕСЯН Грант, доктор психологических наук, профессор
 БАБАЯН Давид, доктор исторических наук, доцент
 БАЛАЯН Ваграм, доктор исторических наук, профессор
 ВАСЬКОВ Максим, доктор социологических наук, профессор (Ростов-на-Дону, Россия)
 ГАЛСТЯН Хачик, доктор политических наук, доцент
 ГРУЗДЕВ Владислав, доктор юридических наук, профессор (Кострома, Россия)
 ГЮЛАМИРЯН Джульетта, доктор педагогических наук, профессор
 ДАНИЕЛЯН Геворг, доктор юридических наук, профессор
 ЕГИАЗАРЯН Арман, доктор исторических наук, доцент
 ЖЕЙМО Марек, доктор политических наук, профессор (Ольштын, Польша)
 КАЗИНЯН Гагик, академик НАН РА, доктор юридических наук, профессор
 КЕРЯН Гарик, доктор политических наук, профессор
 КОЧАРЯН Тигран, доктор политических наук, профессор
 ЛАПАЕВА Валентина, доктор юридических наук, профессор (Москва, Россия)
 ЛЮХТЕРХАНДТ Отто, доктор юридических наук, профессор (Гамбург, Германия)
 МАРКОСЯН Ашот, доктор экономических наук, профессор
 МИНАСЯН Эдик, доктор исторических наук, профессор
 НЕРСИСЯН Карен, кандидат экономических наук, доцент
 ОВСЕПЯН Мушег, доктор филологических наук, профессор
 САРГСЯН Гайк, доктор экономических наук, профессор

Главный редактор: кандидат юридических наук, доцент **Аветик АРУТЮНЯН**

*Տպագրվում է ՀՀ սպորտի և երիտասարդության հարցերի նախարարության աջակցությամբ
 Is published with the support of the Ministry of Sport and Youth Affairs of the Republic of Armenia
 Публикуется при поддержке Министерства спорта и по делам молодежи Республики Армения*

**ԵՐԿԱՆԴ ՖՐԱՆԳՅԱՆԻ ՀԱՄԱԴՐԱԿԱՆ ՄՈՆԻԶՄԸ
XX ԴԱՐԱՍԿԻ ԳՆԱԿԱՅԻՆ ԿԵՑՈՒԹՅԱՆ ՄԱՐՏԱԳՐԱԿԵՐՆԵՐԻ
ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ**

ՍՈՖՅԱ ՕՅԱՆՅԱՆ

Հայոց պատմության մեջ XX դարասկիզբը բարդ ժամանակաշրջան էր և՛ քաղաքական, և՛ մշակութային առումով: Այդ շրջանում հայ ժողովուրդն ապրել է համաշխարհային պատերազմի ու սոցիալիստական հեղափոխության, ցեղասպանության ու տեղահանության սարսափները, պետականության վերակերտման ուրախությունը, ենթարկվել է խորհրդային «ապագային» վարչակարգին, որն էլ վերջնականապես որոշել է մշակույթի զարգացման ուղղվածության միակողմանիությունը: Սակայն XX դարասկզբի հայ փիլիսոփայական միտքը հարուստ է ժամանակաշրջանի գաղափարական ընդհանուր մթնոլորտի, փիլիսոփայական հիմնախնդիրների առաջադրման և քննարկման գործում նշանակալից դեր են կատարել Ավետիս Ահարոնյանը, Միքայել Վարանդյանը, Սարգիս Կասյանը, Ստեփան Շահումյանը, Երվանդ Ֆրանգյանը, Դավիթ Անանունը, Բախշի Իշխանյանը (1879-1921), Գարեգին Նժդեհը և ուրիշներ, ովքեր, համաշխարհային փիլիսոփայության բազմազան ուղղությունների գաղափարական զինանոցը ծառայեցնելով ազգային շահերի և նպատակների տեսական հիմնավորմանը, փորձել են իմաստավորել հայ ժողովրդի ազգային կեցությունը, տալ հայ մարդու ազգային նկարագիրը, նախանշել հայ ազգի զարգացման հեռանկարները:

XIX դարի վերջը և XX դարի սկիզբը հայոց պետականության ձևավորման քաղաքական նախադրյալների կուտակման ժամանակահատվածն է: Տվյալ դարաշրջանին բնորոշ՝ սեփական հայրենիքում ինքնորոշվելու՝ քաղաքական նպատակի հիմնական կրողները հայ ազգային կուսակցություններն էին¹:

Այս առումով ուշագրավ է ականավոր մտավորական, ՀՅԴ լավագույն տեսաբաններից մեկի՝ Երվանդ Ֆրանգյանի դիտարկումն այն մասին, որ հարցերի տեսական լուսաբանումն ու հիմնավորումը նույնքան արժեքավոր և կարևոր են, որքան գործնական կողմը²: Ֆրանգյանը ցանկացած քաղաքական կուսակցության համար ընդհանուր փիլիսոփայական աշխարհայեցողության հիմնավորումն այնքան է կարևորում, որքան հստակ գաղափարախոսության մշակումը. «Հասարակական կեանքում *հաստատուն, անշեղ ու որոշակի* են ընդհանրապես այն հոսանքի քայլերը, որի փիլիսոփայական աշխարհայեացքը, *հասարակա-քաղաքական կոնցեպցիան որոշ, պարզ և բիւրեղացած է: Անորոշ, տարտամ և երերուն են, ընդհակառակը*, այն հոսանքի քայլերը, որի *հասարակական-քաղաքական ըմբռնողութիւնը երերուն, անորոշ և բիւրեղացած չէ*»³: Թեև փիլիսոփայությունը միշտ ունեցել է իր առաջնակարգ տեղը երևույթների ու իրերի լուսաբանության մեջ, սակայն հատկապես XX դարում, որը «գերազանցապես փիլիսոփայութեան դար է»⁴, տեղի ունեցող համաշխարհային գործընթացները ցույց են տալիս, որ թե՞ անհատները, թե՞

¹ Տե՛ս Օհանյան Ս., Փիլիսոփայական-մարդաբանական հարցերը XX դարասկզբի հայ փիլիսոփայության մեջ // Բանբեր Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի, Եր., 2007, թիվ 2, էջ 175-187:

² Այդ մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Խուրդիյան Գ., ՀՅԴաշակցության քննական պատմություն (ակունքներից մինչև 1895 թվականի վերջերը), Եր., 2006, էջ 6-7:

³ Տե՛ս Օհանյան Ս., Երվանդ Ֆրանգյանը փիլիսոփայության եության և նշանակության մասին // Բանբեր Երևանի համալսարանի, Եր., 2008, N 2, էջ 12-20:

⁴ Ֆրանգյան Ե., Փիլիսոփայական նամակներ // «Գործ» օրաթերթ, Բաբու, 1908, N 19, էջ 3:

⁵ Ֆրանգյան Ե., Մեր փիլիսոփայական աշխարհայեացքը. Իրապաշտ փիլիսոփայութիւն. Գ.Յ. Դաշակցութեան փիլիսոփայական աշխարհայեացքի հիմնաւորման փորձ, Փարիզ, 1929, էջ 11:

հասարակական կազմակերպությունները, թե՞ քաղաքական կուսակցություններն աշխատում են հիմնավորել իրենց փիլիսոփայական աշխարհայացքը:

Իսկ բանի որ հայ ժողովրդի՝ իր ազատության և անկախ պետականության վերականգնման համար մղած պայքարը պետական կեցության փոխակերպելու գործում առանցքային դեր խաղացած կազմակերպություններից մեկը ՀՀ-ն էր, Ֆրանսիային իր նպատակն է համարում ՀՀ արժեհամակարգի և գաղափարախոսության տեսական-փիլիսոփայության հիմնավորումն ու վերլուծությունը, գաղափարական ակունքների բացահայտումը, հասարակական-քաղաքական դավանանքի և հայ ազգային կեցության մեջ այս կուսակցության ունեցած դերակատարության ուսումնասիրությունը:

Ֆրանսիայի փիլիսոփայական հայացքների ձևավորման վրա էական ազդեցություն են գործել Սոկրատեսը, Պլատոնը, Ֆիխտեն, Տոլստոյը, Միխայլովսկին, Շոպենհաուերը, Լիցշեն, Կոնտը և այլոք: Սակայն նրա՝ որպես մտածողի գաղափարական կայացման գործում էական ներդրում ունեն հատկապես երկրորդ պոզիտիվիզմի հիմնադիրներ Է. Մախը և Ռ. Ավենարիուսը, որոնց հետևելով՝ նա իր փիլիսոփայությունն անվանում է համադրական մոնիզմ կամ քննադատական-իրապաշտ փիլիսոփայություն¹: Ընդհանրացնելով փիլիսոփայական բոլոր ուղղությունները՝ նա առանձնացնում է մտածողության երկու՝ իրար լրիվ հակադիր տեսակներ՝ մոնիստական և դուալիստական, որոնք գոյություն են ունեցել մեկտեղ ու միաժամանակ: Բայց որքան մարդկային միտքը նորանոր նվաճումներ է ունենում, որքան նորանոր գիտական մեթոդներ են երևան գալիս, այնքան ավելի ու ավելի տիրապետող է դառնում մոնիստական մտածելակերպը: Ֆրանսիային առանձնացնում է մոնիզմի պատմական երեք դրսևորում՝ միմյանց լրիվ հակադիր մատերիալիզմն ու իդեալիզմը և դրանց միակողմանիություններից զերծ համադրական մոնիզմը: Համադրական մոնիզմի փիլիսոփայության հիմքում ընկած է գաղափարների փոխադարձ լրացման սկզբունքը: Սոցիալական փիլիսոփայության և պատմության փիլիսոփայության մեջ համադրական մոնիզմը դրսևորվում է որպես պատմական ռեալիզմի տեսություն, ըստ որի՝ պատմական գործընթացը պետք է դիտարկել իր ամբողջության մեջ՝ իրատեսորեն գնահատելով այդ գործընթացին մասնակցող յուրաքանչյուր տարրի և ուժի տեղն ու դերը:

Պատմափիլիսոփայական գրականության մեջ սոցիալ-պատմական զարգացման առաջնիչ գործոններ ու գլխավոր ազդակներ են համարվել կրոնական զգացումը, տնտեսական շահը, ռասաները, ազգամիջյան բախումները, աշխարհագրական դիրքն ու պայմանները, հոգեբանությունն ու հոգեկերտվածքը, միտքն ու բանականությունը և այլն: Սակայն պատմական ռեալիզմի տեսանկյունից նման մոտեցումները գնահատվում են որպես միակողմանիություններ, որոնց օգնությամբ անհնար է բացատրել հասարակական-պատմական ընթացքի և զարգացման բարդ օրինաչափությունները. «Պատմական պրոցեսի տարրերից մեկը չի ներկայանում իբր պատճառ, միւսը՝ հետևանք, մեկը՝ առաջնական, միւսը՝ երկրորդական, մեկը՝ ակտիվ, միւսը՝ պասիվ: Նրանք համարժեք են և գտնուում են մշտական փոխազդեցութան մեջ»²:

Պատմական ռեալիզմի դիրքերից է Ֆրանսիայնը քննարկում նաև պատմական գործընթացների շարժիչ ուժերի հարցը³: Ըստ գաղափարների

¹ Տե՛ս Օհանյան Ս., XX դարի սկզբի հայ փիլիսոփայական մտքի քննական վերլուծություն (Երվանդ Ֆրանսիայն, Դավիթ Անանուն), թեկնածուական ատենախոսության սեղմագիր, Եր., 2008:

² Ֆրանսեան Ե., Հասարակագիտական էտիկներ. Հ.Յ.Դաշնակցութեան սոցիալ-փիլիսոփայական աշխարհայեցողութեան հիմնաւորման շուրջը, Բագու, 1917, էջ 104:

³ Տե՛ս Օհանյան Ս., Երվանդ Ֆրանսիայնը և պատմության ընթացքի վրա անհատի ունեցած ազդեցության գնահատման հարցը // Բանբեր Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի, Եր., 2014, N 1, էջ 156-167; Оганян С., Философ дела и идеи: Ерванд Франгян о Николае Михайловском, "Русская

փոխլրացման սկզբունքի՝ նա ընդունում է թե՛ զանգվածների, թե՛ անհատների դերը պատմության մեջ՝: Իրականում չի կարող լինել պատմական գործչի ու զանգվածի բացարձակ հակադրություն, կարծում է Ֆրանգյանը, քանի որ վերջին հաշվով, մի կողմից, միշտ ծագում է մարդկանց որոշակի աստիճանակարգություն, որոնք ավելի մոտ են կանգնած գործչին և գործում են նրա գաղափարների (կամքի, ծրագրերի և այլն) իրականացման ուղղությամբ, իսկ մյուս կողմից, նրա վրա ազդեցություն են գործում: Բայց, այնուամենայնիվ, հաճախակի են այն դեպքերը, երբ անհատն ու զանգվածը բաժանված են բավական որոշակի որակական պատնեշով, մասնավորապես երբեմն անհատը սկսում է գործել միայնակ, և միայն հետո ծագում է նրա հետնորդների ու համախոհների աստիճանակարգություն: Պարզապես նշանավոր անհատները, թեկուզ ինտուիտիվ կերպով, զգում, ըմբռնում են պատմական անհրաժեշտությունը: Նրանք սոսկ անհատներ չեն, այլ մտավոր ու բարոյական գիտակցության կրողներ, որոնք առանձնանում են հետևյալ հատկություններով.

ա) նրանց կատարած գործերը ոչ թե տեղական, այլ ընդհանուր նշանակություն են ունենում,

բ) նրանց ազդեցության շրջանակը և գործունեության ոլորտը սահմանափակված չէ,

գ) նրանք տեղ են գրավում քաղաքակրթության պատմության մեջ,

դ) նրանք քննադատաբար են վերաբերվում հասարակական շարժումներին, պատմական կյանքի երևույթներին:

Ինչպես նշվեց, Ֆրանգյանը չի անտեսում նաև զանգվածների նշանակությունը պատմական գործընթացներում: Հասարակական շարժումների, պատմական զարգացման մեջ զանգվածների դերն անտարակուսելի է: Միայն թե ժողովրդական զանգվածները, ամբոխներն ազդում են պատմության ընթացքի վրա, բայց ոչ այնքան գիտակցաբար, որքան մեխանիկորեն, ինքնաբերաբար: Չանգվածային շարժումների մեջ չկա գիտակցական խորը, պլանաչափ գործունեություն: Ամբոխի վարքը սովորաբար որոշվում է գրավիչ տրամադրությունների ներգործությամբ և ենթակա է առաջնորդի ուժեղ ազդեցությանը. որպես առաջնորդ հանդես է գալիս այն մարդը, ով մյուսներից ավելի արագ ու լավ է որսում ամբոխի տրամադրությունը, կարգին չարտասանված նրա ձգտումները, մղումներն ու շարժառիթները կամ ընդունակ է ամբոխին հասցնել իրեն ցանկալի վիճակի: Ամբոխն առանց առաջնորդի ոչինչ չի կարող անել: Ժողովուրդները չափազանց մեծ դեր են խաղում խոշոր, հեղաշրջող գաղափարների տարածման գործում, բայց այդ գաղափարների ստեղծմանը նրանց մասնակցությունն անհամեմատ փոքր ու աննշան է՝ անհատի ստեղծագործական ուժի հանդեպ. այստեղ զանգվածներն ավելի շատ օգնողներ են. «Մասսան կարող է միայն երեք դեպքում ուշադրութան արժանանալ. առաջին՝ անորոշ կօպիա մեծ մարդկանց՝ վատ թղթի վրա. երկրորդ, նրանց համար որպես խոչընդոտ և երրորդ, մեծերի ձեռքին որպես զենք»²:

Ֆրանգյանի կարծիքով՝ պատմական զարգացումն ունի և՛ ժողովրդական զանգվածների, և՛ անհատների կարիքը: Գաղափարներն առաջանում են

философия истории: материалы Международной научной школы для молодых ученых", Белгород, 2014, с. 179-185; Оганян С., Николай Михайловский. Великий философ-социолог, Материалы международной философской конференции "Русский логос: горизонты осмысления", Санкт-Петербург, 25-28 сентября 2017 г.. В 2-х т. Т. 1, с. 164-171:

¹ Այդ մասին տե՛ս Ֆրանգեան Ե., Պատմափիլիսոփայություն // «Միտք» զուտ գիտական և փիլիսոփայական ժողովածու, խմբ. են իրատ. Ֆրանգեան Ե., Երեւան, 1910, էջ 77-78:

² Ֆրանգեան Ե., Ֆ. Նիցշե և նրա փիլիսոփայությունը (նրա մահուան 10-եակի առիթով. 1900-1910), Թիֆլիս, 1910, էջ 73:

անհատական, տարածվում՝ կոլեկտիվ կերպով: Անհատները կատարելապես ազատ չեն ամենից առաջ այն պատճառով, որ նրանք միջավայրից և զանգվածներից են ստանում նյութ իրենց գործողությունների համար: Անհատների և զանգվածների միջև գոյություն ունի հաստատուն փոխազդեցություն՝ փոխապայմանավորող և փոխլրացնող: Անհատներն են ձևակերպում, ի մի բերում ժողովրդական զանգվածների ցրված մտքերը, անորոշ ու չձևավորված տրամադրությունները և այդ առումով ավելի հեշտությամբ են կարողանում զանգվածներին որոշ ուղղությամբ առաջ մղել: Պատմության որչ ընթացքը վկայում է, որ ոչ մի սոցիալական ուժ, ոչ մի խումբ պատմության մեջ չի հասել գերիշխանության, եթե նա առաջ չի քաշել իր քաղաքական առաջնորդներին, իր առաջավոր ներկայացուցիչներին, որոնք ընդունակ են կազմակերպել շարժումը և ղեկավարել այն:

Միաժամանակ Ֆրանզյանը չի անտեսում նաև այն բնական, սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական պայմանների նշանակությունը, որոնցում ապրում է այդ անհատը: Պատմական կազմավորիչ գործընթացում վճռորոշ դեր են կատարում և՛ նյութական-տնտեսական, և՛ մշակութային-մտավոր, բարոյահոգեբանական գործոնները:

Ֆրանզյանի փիլիսոփայության մյուս կարևոր բաղադրիչը ազգային-փիլիսոփայական է, որը հանդիսանալով հայ ազգային հոգեկերտվածքի, հայ ազգային նկարագրի վերլուծություն՝ ազգային ինքնաճանաչման հարցը կապում է հայ ժողովրդի կրավորական կեցվածքի ու ազգային ձախողումների հետևանքով ձևավորված պարտվողական հոգեբանության հաղթահարման, միասնական ազգային ամբողջության ստեղծման խնդիրներին¹: Ֆրանզյանը, ինչպես և XX դարասկզբի մյուս փիլիսոփաները հայ ազգային հոգեկերտվածքի, հայ ազգային նկարագրի ձևավորման վրա ազդող գործոնները բաժանում է երկու խմբի՝ օբյեկտիվ-պատմական և սուբյեկտիվ-հոգեբանական (ներազգային): *Օբյեկտիվ-պատմական* գործոններից են սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական պայմանները, իսկ *սուբյեկտիվ-հոգեբանական* գործոնները պայմանավորված են հայ ժողովրդի ազգային առանձնահատկություններով:

Օբյեկտիվ-պատմական գործոնների շարքում Ֆրանզյանը մեծ նշանակություն է վերագրում նվաճողների բարբարոսական-բռնապետական վարչակարգերին, որոնց հայ ժողովուրդը դարեր շարունակ ստիպված է եղել հպատակվել ու ենթարկվել, և դա «սերնդ-սերունդ ... իր աներից, թունավորող ազդեցութիւնն է դրել հայ ժողովրդի օրգանիզմի վրայ, այլանդակել նրա պատկերը, առաջ բերել այս կամ այն չափի բարոյական այլասեռում»², որը Ֆրանզյանն անվանում է «պատմական չարիք»: Նրա կարծիքով^a քանի որ հայի ազգային բնավորության և վարքագծի թերությունները (անմիաբանությունը, պառակտվածությունը, սեփական մշակութային արժեքների նկատմամբ անտարբերությունը, օտարամոլությունը, անհանդուրժողականությունը և այլն) ձևավորվել են դարերի ընթացքում, ապա ժամանակի ընթացքում տիրող պայմանների փոփոխության հետ մեկտեղ երբևէ վերանալու են:

¹ Տե՛ս Օհանյան Ս., Հայ ազգային հոգեկերտվածքի վերլուծությունը Երվանդ Ֆրանզյանի «Անոթատական» երկում // Հայոց ինքնության հարցեր: Գիտական հոդվածների ժողովածու, Եր., 2015, պրակ 3, էջ 99-112; Օհանյան Ս., Ազգային նկարագրի հիմնախնդիրները XX դարասկզբի հայ փիլիսոփայության մեջ // ժամանակակից քաղաքակրթության մարտահրավերները և փիլիսոփայությունը: Հոդվածների ծողովածու, Եր., 2016, էջ 136-147:

² Ֆրանզեան Ե., Զրիստափոր Միքայելեան. Նրա կենսքը և աշխարհայեցողութիւնը, Բագու, 1917, էջ 87-88:

Սոֆյա Օհանյան
ԵՐՎԱՆԴ ՖՐԱՆԳՅԱՆԻ ՀԱՄԱԴՐԱԿԱՆ ՍՈՆԻՉՄԸ
XX ԴԱՐՎԱԿԱՆ ԳԵՅ ԱՉՈՒԹՅԱՆ ԿԵՑՈՒԹՅԱՆ ՄԱՐՏԱԳՐԱՎԵՐՆԵՐԻ
ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ

Բանալի բառեր՝ Հայ փիլիսոփայության պատմություն, պոզիտիվիզմ, համադրական մոնիզմ, գաղափարների փոխադարձ լրացման սկզբունք, պատմական ռեալիզմ

XX դարասկզբի հայ ականավոր մտավորական, փիլիսոփայության դոկտոր Երվանդ Ֆրանգյանը (1878-1928), հետապնդելով ՀՀԴ աշխարհայեցողության վերլուծության, գաղափարական ակունքների բացահայտման, հասարակական-քաղաքական դավանանքի և հայ ազգային կեցության մեջ այս կուսակցության ունեցած դերակատարության ուսումնասիրության նպատակները, դիմում է համաշխարհային փիլիսոփայության կարևորագույն ուղղություններից մեկին՝ երկրորդ պոզիտիվիզմին: Ֆրանգյանի փիլիսոփայական համակարգի մեջ առանձնակի կարևոր տեղ է զբաղեցնում հատկապես պատմական ռեալիզմը՝ որպես ՀՀԴ աշխարհայացքի տեսական առանցք:

Sofya Ohanyan
YERVAND FRANGYAN'S SYNTHETIC MONISM IN THE CONTEXT OF
CHALLENGES OF ARMENIAN NATIONAL EXISTENCE OF THE BEGINNING OF
THE 20TH CENTURY

Key words: *the history of Armenian philosophy, Positivism, Synthetic Monism, the principle of mutual addition of ideas, Historical Realism*

Doctor of philisophy, eminent Armenian thinker of the beginning of the 20th century Ervand Frangyan (1878-1928) pursuing the goals of ARF worldview analysis, disclosing the ideological sources of that world view, studying the role of the party in social-political dogmas and in the Armenian national existance, turns to the second positivism, one of the most important schools of philisophy. In his view the ideas of the founders of the school Mach and Avenarius best express the synthetic character of ARF worldview. Nevertheless, historical realism as a theoretical basis of ARF worldview is of particular importance in Frangyan's philosophical system.

Софья Оганян
СИНТЕТИЧЕСКИЙ МОНИЗМ ЕРВАНДА ФРАНГЯНА В КОНТЕКСТЕ
ВЫЗОВОВ АРМЯНСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО БЫТИЯ НАЧАЛА XX ВЕКА

Ключевые слова: *история армянской философии, позитивизм, синтетический монизм, принцип взаимного дополнения идей, исторический реализм*

Выдающийся армянский мыслитель начала XX века, доктор философии Ерванд Франгян (1878-1928), преследуя цели анализа мировоззрения, выявления идейных истоков, социально-политической идеологии партии «Дашнакцутюн» и ее роли в армянском национальном бытии, обращается к одному из важнейших направлений всемирной философии – второму позитивизму. В философской системе Франгяна особо важное место занимает именно исторический реализм как теоретический стержень мировоззрения «Дашнакцутюн».

56. **Պետրոսյան Աննա** – ՄՄՐ դասախոս, մ.գ.թ., դոցենտ
Petrosyan Anna - Lecturer of MMU, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor
Петросян Анна – преподаватель УММ, к.п.н., доцент
E-mail: anna.petrosyan5@gmail.com
57. **Պետրոսյան Մարգարիտ** - ԵՊԼՐ ասպիրանտ և դասախոս
Petrosyan Margarit - PhD student and Lecturer of YSULSS
Петросян Маргарит - аспирант и преподаватель ЕГЛУ
E-mail: petrossianmaga@gmail.com
58. **Պողոսյան Լիլիթ** - ԵՊՐ դասախոս, պ.գ.թ., դոցենտ
Poghosyan Lilit - Lecturer of YSU, Candidate of History, Associate Professor
Погосян Лилит - преподаватель ЕГУ, к.и.н., доцент
E-mail: lilithpoghosyan@yahoo.com
59. **Սարգսյան Արփինե** - ԶՊՏԶ Գյումրու մասնաճյուղի հայցորդ
Sargsyan Arpine - PhD student of ASUE Gyumri branch
Саргсян Арпине - соискатель Гюмрийского филиала АГЭУ
E-mail: arpinesargsyan1994@gmail.com
60. **Սարգսյան Լիլիթ** – ԶՌՅ մագիստրատուրայի ուսանող
Sargsyan Lilit - student of Master course of ARU
Саркисян Лилит - студентка магистратуры РАУ
E-mail: sargsyan.lilit.97@gmail.com
61. **Սարգսյան Հայկ** - ԵՊՐ տնտեսագիտության և կառավարման ֆակուլտետի դեկան, տ.գ.դ., պրոֆեսոր
Sargsyan Hayk - Dean of the faculty of Economics and Management, Doctor of Economic Sciences, Professor
Саргсян Гайк - декан факультета экономики и управления ЕГУ, д.э.н., профессор
E-mail: sargsyan.yso@gmail.com
62. **Սարոյան Գալուստ** - Երևանի թատրոնի և կինոյի պետական ինստիտուտի ուսանող
Saroyan Galust - student of Yerevan State Institute of Theatre and Cinema
Сароян Галуст - студент Ереванского государственного института театра и кино
E-mail: galust_saroyan@edu.aua.am
63. **Սիբիրսկայա Ալբինա** - Բելառուսի ԳԱԱ ավագ գիտաշխատող (ք.Մինսկ, Բելառուս)
Sibirskaya Albina - Senior Researcher of NAS of Belarus (Minsk, Belarus)
Сибирская Альбина - старший научный сотрудник НАН Беларуси (г.Минск, Беларусь)
E-mail: kordik2004@mail.ru
64. **Սիմոնյան Գուրգեն** - ՀՀ ԳԱԱ գիտաշխատող, ք.գ.թ.
Simonyan Gurgen - researcher of NAS RA, Candidate of Political Sciences
Симонян Гурген – научный сотрудник НАН РА, к.п.н.
E-mail: gurgensimonyan4@gmail.com

- Աստոն Եվստրատով.** Ձախ քաղաքական շարժումները Հայաստանում XX- XXI դդ. նրանց դերը պետության կայացման ու զարգացման գործում և հեռանկարները.....42
Anton Evstratov. Left Political Movements in Armenia in the Xx - Xxi Century: the Role in the Formation and Development of the State and Prospects
Антон Евстратов. Левые политические движения в Армении в XX – XXI веках: роль в становлении и развитии государства и перспективы
- Վրեժ Հարությունյան.** Բարեգործական ընկերությունների և բարերարների սոցիալ-տնտեսական գործունեությունից Շուշիում XIX դարում.....47
Vrezh Harutyunyan. From the History of the Socio-Economic Activities of Charitable Organizations and Philanthropists in Shushi (19th Century)
Вреж Арутюнян. Из истории социально-экономической деятельности благотворительных организаций и меценатов в Шуши (XIX век)
- Արման Մալոյան.** Արևմտյան Հայաստանում հայոց պետականության դրսևորումների առաջացման և գոյատևման հանգամանքների շուրջ (XVIII դարի երկրորդ կես – XIX դարի առաջին քառորդ).....53
Arman Maloyan. On the Circumstances of Formation and Persistence of Manifestations of Armenian Statehood in Western Armenia (Second Half XVIII - First Quarter of the XIX Century)
Арман Малоян. Об обстоятельствах возникновения и существования армянской государственности в Западной Армении (вторая половина XVIII – первая четверть XIX века)
- Լիլիթ Սակարյան.** Հայոց եկեղեցու ներդրումը մայիսյան հերոսամարտերում.....60
Lilit Makaryan. The Contribution of the Armenian Church in the May Heroic Battles in 1918
Лилит Макарян. Вклад армянской церкви в героических майских сражениях 1918г.
- Նելլի Մինասյան.** Հայկական պետականության արտաքին քաղաքական մարտահրավերների շուրջ (Երրորդ Հանրապետության շրջան).....65
Nelli Minasyan. About Foreign Political Challenges of Armenian Statehood (Period of the Third Republic)
Нелли Минсян. О внешнеполитических проблемах армянской государственности (период Третьей Республики)
- Լիլիթ Պողոսյան.** Վազգեն Ա Վեհափառը և Հայաստանի Անկախացումը.....72
Lilit Poghosyan. His Holiness Vazgen I and Armenian's Independence
Лилит Погосян. Его Святейшество Вазген I и независимость Армении
- Սոֆյա Օհանյան.** Երվանդ Ֆրանգյանի համադրական մոնիզմը XX դարասկզբի հայ ազգային կեցության մարտահրավերների համատեքստում.....76
Sofya Ohanyan. Yervand Frangyan's Synthetic Monism in the Context of Challenges of Armenian National Existence of the Beginning of the 20th Century
Софья Оганян. Синтетический монизм Ерванда Франгяна в контексте вызовов армянского национального бытия начала XX века
- Նարինե Ավագիմյան.** Ժողովրդագրական իրավիճակը շուշիում 1813-1917թթ.....81
Narine Avagimyan. The Demographic Situation in Shoushi in 1813-1917
Нарине Авагимян. Демографическая ситуация в Шуши в 1813-1917 годах